

PAPER DETAILS

TITLE: VIDÂDI, VÂGIF VE ZÂKİR'İN "TURNALAR" SIIRLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

AUTHORS: Afina BARMANBAY

PAGES: 1141-1155

ORIGINAL PDF URL: <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/1250482>

VIDÂDİ, VÂĞİF VE ZÂKİR'İN "TURNALAR" ŞİİRLERİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

THE STUDY OF 'TURNALAR' POEMS OF VIDADI, VAGIF AND ZAKIR

Afina BARMANBAY*

ÖZ: İnsanlar gurbetteyken veya içlerinde taşıdıkları gurbet hissinin etkisiyle ruhani duyguları başkaldırabilir; kurtuluşu göklerde ararken gizemli buldukları kuşlarla hasbihâl etmek insanları bir şekilde rahatlatır. Uçma eylemi mistik çekiciliği ile insanları cezbeder, uçan kuşlar insanların adeta hayallerini ve umutlarını canlandırır. Bu yüzden olmalı ki, duygu aktarımında bir araç olarak görülen kuşlar, halk edebiyatında olduğu gibi yazılı edebiyatta da sıkça işlenen konulardandır. Özellikle gurbet ve gariplik konusunda yazılan şiirlerde turna başta olmak üzere göçmen kuşlar hem haberleşme hem de bir dert ortağı olarak görülmüştür. Turnalar hakkındaki şiirler, her dönemin sosyal, tarihî, siyasi olaylarını da bir şekilde yansıtmayı başarmıştır. Azerbaycan yazılı edebiyatında turna konusu; halk şiirinin geliştiği bir dönemde Molla Veli Vidâdi (1709-1809), Molla Penah Vâgîf (1717-1797) ve Kasım Bey Zâkir'in (1784-1857) *Turnalar* adlı şiirleriyle zirveye oturmuştur. Turna motifinin kullanıldığı her üç şiir, benzer yönlerinin yanı sıra hem aktardığı duygu hem de yansıttığı olaylar bakımından birbirinden farklı orijinal eserlerdir. Çalışmada, dönemin sosyal, tarihî, siyasi şartları, şairlerin kendi yaşantıları ve manevî, psikolojik durumlarıyla ilintili olarak incelenmiş, her üç şiire istinaden şairlerin ruh hâlinin sanatlarına yansıtma şekli takip edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Turna, gurbet, Vidâdi, Vâgîf, Zâkir.

ABSTRACT: People can experience spiritual emotions when they are away from home or under the influence of homesickness they feel. While looking for some escape in the sky above them, talking to birds that people find mysterious may grant them some relief. The act of flying attracts people with its mystic attractiveness. The flying birds revive people's dreams and hopes. Probably that is why, the birds that are seen as a means of communication of various emotions are frequently used in both folk literature and written literature. Especially in poems about homesickness and strangeness, migratory birds and cranes in particular are seen as both harbingers and confidants. The poems about cranes also manage to reflect the social, historical and political events of each period. At the time of folk poetry development, the symbol of a crane in Azerbaijani written literature reached its peak in "Turnalar" (Cranes) poems of Molla Veli Vidadi (1709-1809), Molla Penah Vagif (1717-1797) and Kasım Bey Zakir (1784-1857). All three poems in which the crane motif is used are original literary works that in spite of some similar aspects differ from each other in terms of the emotions they convey and the events they reflect. In this study, the social, historical and political conditions of that period have been examined in their relation to the poets' lives and spiritual and psychological states. Through the example of these three poems, the way the poets reflected their mood in the literary art has been traced.

Keywords: Crane, homesickness, Vidadi, Vagif, Zakir.

* Dr. Öğretim Üyesi – Kafkas Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü / Kars – afina.barmanbay@gmail.com (ORCID ID: 0000-0001-8038-6668)

This article was checked by Turnitin.

Giriş

Gariplik ve gurbet temi dünya edebiyatında işlenen en eski konulardandır. Edebiyatta gurbet ve sıla konusu, bir takım sosyal, tarihî, manevi ve psikolojik sebeplerle ilintilidir. Toplumların çatışması, ülkeler arasındaki savaşlar, devletin iç münakaşaları, doğal afetler vs. sebeplerden dolayı insanlar, münferit veya grup hâlinde göçe, esirlik veya sürgünlere maruz kalmış ve bütün bu etkenler, onların kaderinde, hayat ve düşüncelerinde sıla, dert ve hasret dolu hisler oluşturmuştur. Bir de vatanda olup da gurbeti içinde taşımak, soydaşlarının arasında kendini yalnız ve kimsesiz hissetmek vardır. Nurullah Çetin, sırf bu açıdan bakarak gurbet duygusunun sosyal ve felsefi olmak üzere iki boyutundan bahsetmektedir (Çetin, 2004: 69-70). Azerbaycan yazılı edebiyatında gurbet temi ilk başlarda daha çok felsefi yönleriyle işlenmiştir. Dinî, felsefi şiirde dünya, *“geçici, fânî meskendir ve insan ruhu için gurbettir”* (Hacılı, 2002: 127). Klasik edebiyatta tasavvuf sembolizmini yansıtan gariplik temi, 18. yüzyıldan başlayarak halk şiirinin klasik şiiri üstelemesiyle sosyal siyasi içerik kazanmaya başlar. Bu dönem itibarıyla gurbet temi daha fazla Molla Veli Vidâdi şiirlerinde görülmektedir.

Gariplik, gurbetteyken bir kuş olup memleketine uçmayı veya ruhani anlamda kanatlanıp sınırları aşmayı hayal eder. *“Uçma eylemi, insana tarihin başlangıcından itibaren çekici gelmiştir. Ruhani anlamıyla dünyevi hayattaki sınırları aşmak gibi görülmesi, kuşları, ruhları da temsil eder hâle getirmiştir”* (Mirzaoglu, 2019: 212). Özellikle şiir türünde göçmen kuşlar, şairlerin yaşadığı mekânla uyumadığı zamanlarda kendi içlerindeki gariplik duygularını paylaştıkları bir dert ortağı olarak görülmektedir. Türk edebiyatında göçmen kuşlar arasında en fazla kullanılan motif, turnadır. Mani-bayatılarda, türkülerde, efsanelerde, rivayetlerde, destanlarda, âşık edebiyatında pek fazla kullanılan turna motifi, şiir türünde günümüze kadar sıkça işlenen konulardandır.

1. Azerbaycan Edebiyatında Turna Motifi

Bilindiği üzere, türlü canlılar zaman zaman ve mevsimlere göre bir diyardan diğerine göç ederler. Bu yaşam tarzı özellikle göçmen kuşlarda daha çok dikkat çekmektedir. *“Göçmen kuşlar, seyahat yerine geçen göçleri ve saz, söz yerine geçen çığlıkları, feryatlarıyla şairleri beslerler; tıpkı şairler gibi zamanın geçtiğini, devranın döndüğünü haber verirler; mutluluktan, aşktan, ayrılıktan dem vururlar”* (Zariç, 2011: 103). Şiirlerde bahsedilen göçmen kuşların başında turnalar gelir. Türk kültüründe önemli yere sahip olan turna, duygu aktarımında araç olarak kullanılarak daha çok şiirlerde, türkülerde karşımıza çıkmaktadır. *“Bu kuş Halk edebiyatında, Divan edebiyatının bülbülünden çok daha canlı bir mevki işgal ediyor. Zira turna, garibe sılayı, sıladakilere gurbeti hatırlatan, şaire, âşıka üstünden geçtiği nihayetsiz dağlardan haberler getiren kuştur”* (Boratav, 1984: 86). Turna hem de özgürlüğü temsil eder. Turnalar hem haber getirip-götürme aracı

hem de dert ortağı gibi görülmüştür. “Göklerin özgürlük sevdahları olarak bilinen turna kuşlarının, Gök Tanrı’yı temsil ettiği varsayılmış ve ona kutsal bir kimlik yüklenmiştir. Aynı kutsal kimliğin İslam tasavvuf geleneği içerisinde de sürdüğünü görmekteyiz” (Aytaş, 2003: 14).

Turnalar, katar katar dizilip gökyüzünde öterek bir diyardan diğerine göç ederler. Turnaların ses tonundaki gamlı notalar; şairlerin içindeki buruk hisleri tetikler, onları kendisiyle hesaplaşmaya, geçmişi sorgulamaya ve geleceği kurgulamaya sürükler. Turnalarla hasbihâl, şairlere derinlemesine iç çektirir. “Kendi hayatını göçmen turnalara benzeterek onlarla dertleşen halk şairleri arasında “Hayâli, Âşık Kerem, Bahşî, Kuloğlu, Karacaoğlu’nı, Vâgîf, Zâkir, Dede Kasım, Ali Esker gibi Azeri şairlerini; Kusurî, Ruhsatî, Dadaloğlu, Seyit Osman, Efkârî, Kağızmanlı Hafzı ve Ceylânî’yi saya biliriz” (Elçin, 2003, 48). Kamran Memmedov, Azerbaycan edebiyatında turnalar konusunun gariplik ve vatan hasretiyle bağlı olduğundan bahsederken şöyle der:

“Turnalar mevzusuna hasredilmiş şiirlerde vatanından, elinden ayrı düşen kahramanların, âşık ve şairlerin vatana, aileye, sevgiliye olan bitmez tükenmez sadakati, yürekte gelen derin samimiyetle terennüm edilir. “Turnalar”ın kahramanlarındaki vatana hasretlik, ulvi bir hasrettir. Bu hasret, şüphesiz ki şair ve âşıkların kendi mukaddes ruhlarıdır... Çünkü gariplik mahıvlarında¹ vatanından ayrı düşmüşlerin öz evlatları, gardaş-bacıları, ana-ataları, evleri için çektikleri hasret, yad ülkelerde geçirdikleri ağır hayat terennüm edilir” (Məmmədov, 1985: 133).

Günümüze kadar hep güncelliğini korumayı başaran “turna” konulu eserler, her dönemin sosyal, tarihî, siyasi olaylarını da bir şekilde yansıtmayı başarmıştır. Örneğin, Türkçülük akımının edebiyatta şahlandığı 20. yüzyıl başlarında ünlü Azerbaycanlı şair Cafer Cabbarlı (1899-1934), Mirzabala Mehemedzade’ye (1898-1959) ithaf ettiği “Selam” (1920) adlı şiirinde Turan ellerine turnalar aracılığıyla selam gönderir:

“Yıldızlı bir gök taç üste ay pare,
Bir al yaylık² verim, yetirin yâre,
Durnalar, durnalar, bizden dübare³
Turan ellerine selam söyleyin.” (Cabbarlı, 2005: 64).

Bununla birlikte “turna” konusunun Azerbaycan yazılı edebiyatının son klasik döneminde daha fazla kullanıldığı bilinmektedir. “Turnalar” denildiğinde ilk akla gelen ise Molla Veli Vidâdi, Molla Penah Vâgîf ve Kasım Bey Zâkir’in “Turnalar” adlı şiirleridir.

¹ Mahnı – şarkı, türkü, ezgi.

² Yaylık – yazma, başörtü.

³ Dübare – yeniden, tekrar.

2. Vâgîf, Vidâdi ve Zâkir'in Turnalar Şiirleri

Azerbaycan edebiyatında 18. yüzyıl, klasik şiirden daha fazla halk şiirinin geliştiği bir dönemdir. Azerbaycan yazılı edebiyatında “turna” konusu; Molla Veli Vidâdi (1709-1809), Molla Penah Vâgîf (1717-1797) ve Kasım Bey Zâkir'in (1784-1857) “Turnalar” adlı koşmalarıyla zirveye oturmuştur. Molla Veli Vidâdi'nin “Turnalar” şiirine ilk olarak Molla Penah Vâgîf, daha sonra Kasım Bey Zâkir aynı adlı nazirelerini yazmışlardır. Her üç şairin şiiri ilk defa Feridun Bey Köçerli (1863-1920) tarafından bulunmuş ve 1906 yılında Bakü'de “Rehber” adlı çocuk dergisinde yayınlanmıştır. Köçerli, diğer iki şiirin Vidâdi'nin “Turnalar”ına nazire olarak yazılmasına rağmen her üç şiirin kendi mizacı ve özellikleri olduğunu şöyle ifade eder: *“Her bir şairin kelimasında özge bir letafet ve başka bir his ve melahat var ki ehli-dil ve erbab-i zevk ve kemal, onları okurken derk eyler ve o her şey ki kalp ile hissedilir, bazı vakit yazmak ve sevilmeyle ifade edilmez, takrir ve beyana gelmez”* (Köçerli, 1963: 134).

18. yüzyılda bir taraftan Azerbaycan hanlıkları arasındaki çekişmeler, hâkimiyet savaşları ve en önemlisi komşu devletlerin baskıları ve işgalleri sonucunda en ağır yük, sıradan halkın omuzuna yüklenir. Şöyle ki, halkın toprakları savaş alanına, tarlalar, evler yangın yerine dönüşür, insanlar katledilir, esir alınır, sürülür, ailelerinden ve yurtlarından ayrı düşerler. Dönem dönem hâkimiyet iddiaları olan bir taraf, diğer tarafın gücünü zayıflatmak için onların güvenilir adamlarını, bazen bir sülaleyi bazen de bütün bir köyü topluca göçe zorlamışlardır. Bütün bunlar sürekli yeni yeni üzüntü ve sarsıntılara, mahrumiyetlere, iktisadi, sosyal, manevi ve psikolojik problemlerin yaşanmasına neden olmuştur. 18. yüzyıl başlarında Gürcü hükümdar II. İrakli'nin hükümrânlığı döneminde farklı bahanelerle Azerbaycan topraklarına sık sık saldırılar düzenlenir. Bu saldırılar Azerbaycan'ın iktisadiyatını alt üst ettiği gibi, yerli ahalinin de rahatını, düzenini bozar, neticede halk, yurtlarından-yuvalarından olup göç etmeye mecbur kalırlar. Gürcü hükümdarın bu gasp ve talanlarından sınır bölgesi olan Gazah mahallinin ahalisi daha çok zarar görür. Azerbaycan'ın iç bölgelerine doğru göç eden halkın bir kısmı daha sonra yurtlarına geri dönse de artık gittikleri yerlere temelli olarak yerleşip bir daha geri dönemeyenler, bir ömür boyu sürecektir vatan hasretiyle yanıp kavrulmuşlardır. Gazah mahallinin Gürcü sınırına yakın köylerinin daha çok hücumlara, yağmalara ve talanlara maruz kaldığı bilinmektedir. Bu bölge sakinlerinden olan Molla Veli Vidâdi ve Molla Penah Vâgîf de ailece göç edenlerdendir. Kısa süreliğine Tiflis'te II. İrakli'nin sarayında yaşayan Molla Veli Vidâdi, bilinmeyen nedenlerden dolayı tutuklanır, hapisten çıktıktan sonra saraylardan uzak durur. Önce Karabağ'a yerleşen Vidâdi, belli süre sonra anayurduna, Gazah mahallinin Şıhlı köyüne döner, ömrünün sonuna kadar orada yaşar. Molla Penah Vâgîf ise Karabağ Hanlığında üst düzey rütbeye dek yükselir, fakat Karabağ'daki hâkimiyet el değiştirdiğinde hayatı trajik bir şekilde sona erer. Vidâdi ve Vâgîf'in “Turnalar” adlı şiirleri yaşadıkları gurbet acısının bir

mahsulü gibi meydana gelir. Kasım Bey Zâkir ise Şuşa şəhrinin kurucusu Penah Han'ın öz kardeşi Hüseynali Ağa'nın neslindendir. Penah Han'ın kardeşi, Zâkir'in dedesinin dedesidir (Köçərli, 1963: 331). Zâkir, memleketi Karabağ'dan uzaklaştırılıp, birkaç yıl polis nezareti altında Bakü'de sürgün hayatı yaşamaya mecbur bırakılır, "Turnalar"ı da bu dönemde kaleme alır. Buluthan Halilov'a göre, memleketin ve halkın problemlerini zaten çok yakından takip eden bu üç şair için turnalara şiir okumak, bu konuda değişmek, sembolik bir mahiyet taşır; burada halkın, obanın, yurdun derdi sembolleşmiş olur (Xəlilov, 2018: 69). Dönemin sosyal, siyasi problemleri her üç şairin *Turnalar* adlı şiirlerine farklı şekillerde yansımaktadır. Vidâdi ve Vâgif'in "Turnalar"ına soyutluk, Zâkir'in "Turnalar"ına ise somutluk hâkimdir (Məmmədov, K., 1985: 134). Bunun yanı sıra Vidâdi ve Vâgif şiirleri arasında da üslup ve özellikle aktardığı duygu bakımından birtakım farklılıklar görülmektedir. Vâgif ve Zâkir eserlerinde realist unsurları değerlendiren Mirza Feteli Ahundzade'ye göre, Zâkir şiirinin realist tesir gücünün daha fazla olması, bu hususta ona yol açmış olan Vâgif sayesinde (Axundov, 2005: 152).

2.1. Molla Veli Vidâdi'nin *Turnalar* Şiiri

Molla Veli Vidâdi, 18. yüzyıl Azərbaycan edebiyatında gurbet-vatan konulu en güzel eserlerin müellifidir. Örneğin, *Ağlarsın* adlı şiirinde vatan hasretini, gurbet acısını şöyle kaleme alır:

*"Deli gönül, gel eğlenme gurbette,
Bir gün olur vatan deyip ağlarsın.
Yadlar ile ömür çürür hasrette,
Bir gün olur vatan deyip ağlarsın."* (Vidadi, 2004: 15)

Şair bir diğer şiirinde vatandan ayrı düşmüş insanın gönlünü, yerinden oynayan yaralı kalple kıyaslar. Şair, kıpırdarsa kan kusacak kalbinden geçenleri şöyle ifade eder:

*"Ey hemdemim⁴, seni kana gark eyler,
Gel terpetme⁵ yaralanmış gönlümü,
Ayrı düşmüş vatanından, elinden,
Hemzeminden aralanmış gönlümü."* (Vidadi, 2004: 20)

Bu şiirlerin bir devamı gibi görülebilecek ünlü *Turnalar* şiirinde de şair gurbet acısıyla boğulmaktadır. Vidâdi, kendi hüznü iç dünyasından yola çıktığı için turnaların da hep aynı derde müptela olduğunu zanneder ve okudukları nağmeleri de naleler gibi algılar. *Turnalar* şiirindeki yoğun gam ve keder hisleri buradan kaynaklanmaktadır (Köçərli, 2013: 122-123). Vidâdi, nağmelerindeki sırf bu gamlı notaları temel alarak turnalara

⁴ Hemdem – dost, sırdaş, dert ortağı.

⁵ Terpetme – kıpırdatma.

müracaatla ünlü “Katar katar olup kalkıp havaya” başlıklı *Turnalar* şiirini kaleme almıştır. Şirin başkahramanı, kendi iradesinin dışında vatandan uzak düşen şairin ta kendisidir. Gurbetin ağır yükü altında ezilerek vatan hasretiyle yanıp tutuşan şair, etrafında derdini paylaşacak ve sıkıntılarını bölüşecek bir sırdaş, bir dost bulamadığı için turnalarla dertleşir:

“Katar katar olup kalkıp havaya,
Ne çıhıbsız⁶ asumana, durnalar?
Garip garip, gemgin gemgin ötersiz⁷,
Yüz tutubsuz ne mekâna, durnalar?

Tespih kimi⁸ katarınız dizersiz,
Havalanıp arş yüzünde süzersiz.
Kâh olur ki dane-hurûş⁹ gezersiz,
Siz düşersiz perişana, durnalar!” (Vidadi, 2004: 17)

Turnaların garip garip, dertli dertli ötmesi, şairin içini burkar; çünkü kuşların bu göçünün arkasında bir mecburiyet vardır, tıpkı şairin kendisinin de uhdesinden gelemmediği bir gurbet mecburiyeti gibi. Turnaların gökyüzündeki dizilişini tespihe benzeten şair, sıradan ayrı düşmüş bir turnanın tek başına kalmasından endişelenip telaşlanır, perişan olur. İşte o bir başına gezen turna, şairin yalnızlığının timsalidir.

Alhan Memmedov’a göre, “sanatkârın şahsi yaşantılarının bedii tezahürünün kıymeti, devrin içtimai-medeni problemlerine uygunluk derecesi ile ölçülür”. Molla Veli Vidâdi’nin şiirlerinde aktarılan fikirlere de sırf bu yönden bakmak gerekir. Dönemin iç ve dış savaşları, halkın yaşamını daha da zorlaştırmıştır. Beklenmedik baskınlar sonucu alelacele kendi yuvalarını bırakıp göç etmek zorunda kalan insanların zaten ağır olan yaşamları gurbette bire beş artmış, sonuç itibarıyla “zulme itiraz ezgilerine hasret notaları da dâhil olmuştur. Yasadışı cemiyetin bir ferdi olan şair, bu sürecin dışında kalamadan el derdinin tercümanına çevrilmiştir” (Məmmədov, A., 1990: 6). Molla Veli Vidâdi’yi huzursuz eden sebeplerin başında, ülkesindeki düzensizlik, talan, adaletsizlik, haksızlık, soygunculuk, kan dökme vs. yasal olmayan durumlar gelir. Bu sebeplerden dolayı Vidâdi, turnaları şöyle uyarır:

“Arz eyleyim, bu, sözümün sağıdır,
Yollarınız haramidir, yağıdır.
Şahin, sungur sürbenizi¹⁰ dağıtır,

⁶ Çıhıbsız – çıkmışsınız.

⁷ Gemgin gemgin ötersiz – gamlı gamlı ötersiniz.

⁸ Kimi – gibi.

⁹ Dane-hurûş – tek başına, telaşlı.

¹⁰ Sürbe – sürü, deste, katar.

Boyanarsız kızıl kana, durnalar!" (Vidadi, 2004: 17)

Turna teli o dönemlerde beylerin, şahların, asilzadelerin birbirilerine armağan ettikleri eşyalardan olduğu için turnalar hem de bir servet taşıyıcısı gibi görülmüştür. Kendisi de bir manevi servet taşıyıcısı olan şair, turnaları kana boyayacak av kuşlarını kendisinin ihtiyat ettiği düşmanlarıyla kıyaslar. Güzelliğe ve manevi değerlere dikilen haris nazarlar, turnalara – insanlara belalar getirir, onları yurt yuvalarından eder, yakınlarına hasret bırakır. Turnalar, sahip oldukları maddi ve manevi değerleri kanları ve canları pahasına korurlar. Şair, Basra ve Bağdat gibi uzak ellere giden kuşların zorunlu dert yükünü kendi gurbet yüküyle ilişkilendirir:

"Ezel baştan Basra, Bağdat eliniz,

Beyler için armağandır teliniz.

Okudukça şirin şirin diliniz,

Bağrım olur şana-şana¹¹, durnalar!" (Vidadi, 2004: 17)

Turnaların tatlı, aynı zamanda gamlı sesleri, vatan hasreti çeken şairin kalbini paramparça eder. Şair, özel bağ kurduğu turnalara kendisini hâlden anlayan bir dert ortağı gibi tanıtır, turnalardan derdini Bağdat eline yetiştirmelerini ister:

"Bir baş çekin derdimend¹² hâline,

Erze¹³ yazsın, kalem alsın eline.

Vidâdi hastadan Bağdat eline

Siz yetirin bir nişane, durnalar!" (Vidadi, 2004: 17)

Töhve Dünyamalıyeva, şairle ilgili şöyle bir ihtimal da ileri sürmektedir: *"Vidâdi kendinden önce yazılmış gariplik konusundaki mahnıları¹⁴ da okumuş, vatanından, yurdundan didergin¹⁵ olan, hatta Bağdat, Basra, Horasan'da yaşayanların büyük derdini- vatan ve el hasretini büyük şair kalbiyle duyarak yaratıcılığında orijinal şekilde aksettirmiştir"* (1987: 61-62). Gerçek sanat eseri, birilerinin yazdıklarını okumakla değil, dönemin sosyal-siyasi ve manevi-ahlaki süreciyle müellif kalbinin ve ruhunun uyumluluğundan meydana gelir. Bu bakımdan Seferli ve Yusifli'nin Molla Veli Vidâdi eserlerindeki keder ve vatan hasreti motiflerinin sosyal mahiyeti hakkındaki tespitleri dikkat çekmektedir:

"Vidâdi'nin kederi, şahsi seciye taşımayan, tarihî-içtimai zemine dayalı, hayatın özünden gelen bir kederdi. Daha dakik dersek, Vidâdi'nin derdi, zamanenin derdi, elin, ulusun derdi, ana yurdunun, onun insanların derdiydi. Bu, gariplerin, bikeslerin, mazlum insanların tarihî faciasıyla

¹¹ Şana-şana - göz göz, delik delik.

¹² Derdimend – dertli, tasalı; dert ortağı; hâlden anlayan.

¹³ Erze (erize) – dilekçe.

¹⁴ Mahnı – şarkı, ezgi, türkü.

¹⁵ Didergin – derbeder.

ilintiliydi. Vatanın taşının, kayasının bile od tutup yandığı bir zamanda vatandaş şair, kendisi için değil, halkın derdine, halkın hâline ağlıyordu (Səfərli və Yusifli, 2008: 637-638).

Aslında Molla Veli Vidâdi şiirlerinde tarihî, sosyal, siyasi olayların izi, şairin ferdî ve sanatkâr kişiliğinin vahdeti şeklinde ifade edilir. Gariplik ve gurbet konulu *Turnalar* şiirinde dert ve keder motiflerinin beşerî ve evrensel karakterde olduğu görülmektedir.

2.2. Molla Penah Vâgîf'in *Turnalar* Şiiri

“XVIII. yüzyıl Azerbaycan edebiyatının en büyük şairi” (İsmayıl, 2003: VII) olarak değerlendirilen Molla Penah Vâgîf, lirik şiirde gelişme yolunu açarak, onu halk ruhuna, halk zevkine yaklaştırır. Böylece Vâgîf, Azerbaycan edebiyatında “*Mahallî Klasisizm hareketi*”ni (Erol, 2011: 1081) başlatmış olur. 19. ve 20. yüzyıl âşıklarının çoğu Vâgîf'in yazdığı konuları tekrarlamış, onun gibi koşmalar yazmaya çalışmış, onun kafiyelerini, rediflerini ve bedii ifadelerini sıkça kullanmışlardır (Araslı, 2004: 11).

Vâgîf'in eserleriyle Azerbaycan şiirinde “yeni bir sayfa” açılır, iyimser bir ruh hâli, dünyaya ve dünyevi güzelliklere hayranlık artar (Araslı, 2004: 6). Vâgîf'in kendi yaşam tarzıyla ilintili olan bu ruh hâli; ömrünün sonlarına doğru hayatında baş gösteren köklü değişikliklerle son bulur, yerini daha çok karamsarlığa bırakır. *Görmedim* adlı muhammesi ve Molla Veli Vidâdi'ye yazmış olduğu *Bak* redifli gazeli; hüznün, keder, memnuniyetsizlik duygularının yoğun şekilde ifade edildiği karamsar ruh hâliyle yazılan az sayıdaki eserlerindendir. *Turnalar* şiirininse kökü hüznün dayansa da, bu eserin şairin “iyi günlerinde” yazıldığı hissedilmektedir. Vâgîf, *Turnalar* şiirini Molla Veli Vidâdi'nin aynı isimli eserine nazire olarak yazmıştır. Vâgîf ile Vidâdi aynı dönemde ve yakın bölgelerde yaşamış, bu iki şairin dostluk ilişkileri şiirlerine de yansımıştır. Bununla birlikte, Vidâdi ile Vâgîf'in diğer eserlerinde olduğu gibi, *Turnalar* şiirinde de konu aynı olsa bile, şairlerin aktardığı duygular pek yakın sayılmaz. Vâgîf'in “*Turnalar*”ında hüznün, gam ve kederden daha çok güzelliğe âşıklık ve bu güzelliği coşkuyla yansıtmak ön plandadır. Elbette bu husus, şairin yaşam tarzıyla yakından ilintilidir. Buna rağmen Vâgîf'in şiirinde de birilerinden haber alma ihtiyacı ve bu ihtiyacın getirdiği bir keder duyulmaktadır:

*“Bir zaman havada ganad sahlayın¹⁶,
Sözüm vardır benim size, durnalar!
Gatarlaşıp¹⁷ ne diyardan gelirsiniz?
Bir haber verseniz bize, durnalar!*

Size müştak durur Bağdat elleri,

¹⁶ Ganad sahlayın – kanat çırpmayın, durun.

¹⁷ Gatarlaşmak – katarlanmak.

Gözleye gözleye galıb¹⁸ yolları.

Asta ganad çalın¹⁹, gafil telleri

Hayıftır, salarsız²⁰ düze, durnalar!” (Vaqif, 2004: 96)

Vâgîf’in *Turnalar* şiirinde de hasret ve intizar motifi dikkat çekmektedir. Azerbaycan edebiyatında bir gurbet sembolüne dönüşen Bağdat, bu şiirde de karşımıza çıkmaktadır. “Turnalara müştak olan Bağdat elleri” ondan ayrı düşen turnaların yolunu gözleye gözleye kalmıştır. Şiirin lirik kahramanı da aynı şekilde hayli zamandır yârden ayrı düştüğü için hüznölüdür:

“Hayli vahttır²¹ yârin firağındayam²²,

Pervane dek hüsnün çırağındayam.

Bir ela gözlünün sorağındayam²³,

Görünür mü görün göze, durnalar?” (Vaqif, 2004: 96)

Vâgîf’in lirik kahramanı da yurdundan yuvasından uzak düşer, bu yüzden gökyüzünde uçan turnalardan “ela gözlü” yârinin haber alır, görmek arzusunda olduklarını turnaların gözüyle görmek ister. Bu hasret hissiyle birlikte şairi uzaklara sürüklemiş olan problemlerden kaynaklanan bir endişe de görülmektedir:

“Men sevmişem ela gözün sürmesin,

Bednezer²⁴ kesiben ziyan vermesin.

Sakın gezin, laçın²⁵ gözü görmesin,

Gorhurası safnızı²⁶ boza, durnalar!” (Vaqif, 2004: 96)

Görüldüğü gibi, buradaki soygun, talan korkusu ve kan dökülme tehlikesiyle ilgili telaş hissi, Vidâdî’nin şiirindeki kadar derin değildir. Üstelik şiirin son dördümlüğünde karamsar ruhun neredeyse yok olduğunu, şairin “ruhunun tazelendiğini”, “gönlünün pervaz ettiğini” görebiliriz:

“Nazenin nazenin edersiz avaz,

Ruh da tazelenir, olur serefrâz²⁷.

Vâgîf’in de gönlü çok eder pervaz,

Herden²⁸ sizin ile geze, turnalar!” (Vaqif, 2004: 96)

¹⁸ Galıb – kalmış.

¹⁹ Asta ganad çalın – yavaş kanat çırpın.

²⁰ Salarsız – düşürsünüz.

²¹ Vaht – vakit, zaman.

²² Firak – ayrılık, hicran. Yârin firağındayım – yâre hasretim.

²³ Yârin sorağında olmak – yârden haber almak için sorup soruşturmak.

²⁴ Bednezer – nazarı kötü olan, kemgöz.

²⁵ Laçın – doğan.

²⁶ Safnızı.

²⁷ Serefrâz – dik, şuh, yüksek.

²⁸ Herden – arada bir, bazı bazı.

Mehmet Ali Resulzade'nin belirttiği gibi, Vagif, "daima şen ve şatır kalarak, herhangi bir sıkıntıyı şiirlerinden hariç tutmuş ve bunu şiirine mevzu yaptığı zamanlarda bile, şenliğini muhafaza etmiştir" (1934: 64). Bu şiirde de "Turnaların ötmesi Vâgife hüznün getirmez ve gönlünü perişan kılmaz" (Köçerli, 2013: 123). Vidâdi ve Vâgif'in hayata bakış açısını kıyasladığımızda, Köçerli'nin ifade ettiği gibi, Vâgif'in, beş günlük ömrü keyifle sürdüren "ehli-zevk ve sefa" sahibi olduğu görülmektedir. Vidâdi'nin ise "dünyanın zevk ve sefasına bel bağlamayıp, onun bivefa olmasından müteneffir ve meyas", "kalbi ve meyli ahiret dünyası ile olup, ibadet ve riyazet ömür geçirmeyi beş günlük ayş-işrete²⁹ tercih" (Köçerli, 2013: 123) kıldığını belirtmek gerekir.

2.3. Kasım Bey Zâkir'in Turnalar Şiiri

"XIX. yüzyılın I. döneminde Azerbaycan edebiyatında satirik şiir akımının şekillenmesinde" (Gulusoy, 2019: 7) önemli hizmetleri olan Kasım Bey Zâkir'in Turnalar şiiri de, şairin yaşadığı hapis ve sürgün hayatının mahsulü olarak ortaya çıkar. Şöyle ki Kasım Bey Zâkir, bir takım asılsız iddialarla suçlanarak 1849-1851 yıllarında vatanı Karabağ'dan Bakü'ye sürülür, 1852 yılının başlarında beraat eder (Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, 2011: 184-189). Sürgündeyken daha çok manzum mektuplar yazan Zâkir, Turnalar şiirini de bu yıllarda yazar. Turnalar şiirinde şairin Karabağ'ın temiz ve sefalı doğasından ayrı düşmesi, Bakü'nün boğucu atmosferinde çektiği sıkıntı ve eziyetler, vatan hasreti gibi duygular ele alınır. Turnalar şiirinde Zâkir, memleketi Karabağ'a olan sevgisini ve hasretini ifade eder, aynı zamanda zamaneden memnuniyetsizliğini bildirir, huzur ve refahın olmadığı vatanında zalim, nakıs insanların hüküm sürdüğüne işaret eder (Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi, 2011: 194). Tıpkı Vidâdi ve Vâgif'in Turnalar şiirlerinde olduğu gibi bu şiirde de başkarakter, şairin kendisidir. Vatanından ayrı düşmüş şair, derdini turnalarla şöyle bölüşür:

"Bir saat havada ganad sahlayın,
Rahmedin³⁰ didemde yaşa, durnalar!
Gatarlaşp hansı³¹ yerden gelirsiz,
Gaggıldeşa gaggıldeşa³², durnalar!" (Köçerli, 2013: 122)

Garip elde, gurbette derdini bölüşmeye kimseyi bulamayan şairin dert ortağı yalnızca kendi gözyaşlarıdır. Şair, turnaların timsalinde kendisine dert ortağı bulma umuduyla gözlerindeki yaşa acıyıp kendisini dinlemeleri için onlara ricada bulunur; dertlerini anlatıp bitirmesi için turnalardan bir saat süre ister. Daha sonraki dörtlüklerde, şairin yaşadığı vilayette "her gün kanlar döküldüğü", haksızlıkların alıp başını yürüdüğü, derebeyliğin hüküm sürdüğü şöyle ifade edilir:

²⁹ Ayş-işret – içki içme, yiyip içme, keyif alma, gününü gün etme.

³⁰ Rahim etmek – acımak.

³¹ Hansı – hangisi.

³² Gaggıldeşmak – "gak" diye ötmek, turnaların çıkardığı ses.

*“Bu vilada³³ her gün dökülür kanlar,
Laçın yatağıdır³⁴ bizim mekânlar,
Yavaş yavaş geçin, sesniz³⁵ anılar,
Gorhura sürbeniz şaşa, durnalar!”* (Köçerli, 2013: 122)

Elbette insanların kanlarının akıtıldığı, haklarının yok sayıldığı bir yerde yaşamak oldukça zordur. İnsan her adımına, her lafına dikkat etmelidir; çünkü soygunculuğun, talancılığın hüküm sürdüğü bir yerde dökülen kanların, yağmalanan malların hesabını kimseye soramazsınız. Giderek daha da zorlaşan şartlar altında ayakta kalmak için mücadele eden şair, böyle bir ortamda turnaların da zarar göreceğinden, başlarına bir musibet geleceğinden endişe eder. Şair, turnaların sakin, huzurlu, nizamlı ve ahenkli sıralarının bozulmaması için onları uyarıp dikkatli olmalarını tavsiye eder. Şair, kendisini örnek göstererek gurbette ömür çürütmeye mecbur bırakıldığını, her gün gözlerinden kanlı yaşlar akıttığını anlatır ve turnaların bundan ders çıkarmalarını ister. Dert yüklü, gam müptelası turnaların daha fazla felakete, soygunlara, ölümlere maruz kalmasına şair gönlü razı gelmez.

*“Diyar-i gurbette müddetti varım,
Gece gündüz canan deyip ağlarım,
Men de sizin kimi garip-i zarım,
Eylemeyin menden haşa, durnalar!”* (Köçerli, 2013: 122)

Yukarıdaki dizelerde şair, hayli müddettir gurbete düştüğü için “canan”, daha doğrusu “vatan” diye sürekli ağladığını dile getirir. Kendisi de turnalar gibi derbeder olduğu için birbirlerini iyi anlayacağına, birbirlerine dert ortağı olacağına inanır, kendisinden uzak durmamaları için turnalara tembih eder. Bu dert ortaklığı, bu iletişim hem şairin hem de turnaların işine yaramaktadır.

Kasım Bey Zâkir, vatan-yâr hasreti çektiğini, vurgunu olduğu vatanından ayrı kalmaya dayanamadığını bildirir. Baş başa verip nağmeler okuyan turnalar, şaire göre, sevgili vatan hakkında konuşurlar. Turnalarla iletişim kurarak memleket hasretini gidermeye çalışan şairin bir teselli arayışında olduğunu aşağıdaki mısralarda da görebiliriz:

*“Men³⁶ sevmişem yarın ala³⁷ gözünü,
Nasip ola bir dem görem³⁸ yüzünü,*

³³ Vila – vilayet.

³⁴ Yatak – bir şeyin çok bulunduğu yer; gizli barınak veya bir suçluyu gizlice barındıran yer.

³⁵ Sesniz – sesiniz.

³⁶ Men – ben.

³⁷ Ala – ela.

³⁸ Görem – göreyim.

*Yoksa danışsınız³⁹ dilber sözünü,
Veribsiniz⁴⁰ ne baş başa, durnalar!”* (Köçerli, 2013: 122)

Bu mısralarda şairin vatan hasreti, memleketten herhangi bir haber almakla teselli bulmaya çalışmak çabaları görülmektedir ki, bu da vatana bağlılığından kaynaklanır. Sıradaki dördlük ise şairin vatan hasretini daha acıklı şekilde anlatmaktadır:

*“Zakir’im, od tutup alıştı ciğer,
Var ise canandan sizde bir haber,
Tegafül etmeyin, Allah’ı sever⁴¹,
Dönmesin bağrınız taşa⁴², durnalar!”* (Köçerli, 2013: 122)

Şair, canandan, yani vatandan bir haber almak için alev alev yanar, “Allah’ınızı seversiniz susmayın, anlatın” diye turnalara yalvarır. Zâkir, yaralarına merhem olması için turnalardan medet umar.

2.3.1. Kasım Bey Zâkir’in *Turnalar* Şiirinin İki Versiyonu

Daha önce belirtildiği gibi, Molla Veli Vidâdi, Molla Penah Vâgîf ve Kasım Bey Zakir’in *Turnalar* şiirlerini ilk defa 1906 yılında Feridun Bey Köçerli bulup yayınlamıştır. *Turnalar* şiirinin Köçerli’nin yayınlattığı versiyonu ile Kamran Memmedov’un 1984 yılında yayınlattığı Zâkir’in “Seçilmiş Eserleri”ndeki sürüm arasında birçok fark dikkat çekmektedir. Örneğin, şiirin “*Bir saat havada ganad sahlayın*” dizesiyle başlayan ilk kıtası, şairin “Seçilmiş Eserleri”nde şöyledir:

*“Bir saat havada ganad sahlayın,
Nizam ile giden goşa⁴³ durnalar!
Gatarlanıp ne diyardan gelirsiniz,
Gaggıldaşa – gaggıldaşa⁴⁴, durnalar!”* (Zakir, 1984: 160)

İlk versiyondaki “*Rahmedin didemde yaşı, durnalar!*” dizesi, şairin dokunaklı durumunu daha net yansıtmaktadır. “*Men sevmişem yarın ala⁴⁵ gözünü*” dizesiyle başlayan kıta ise (Köçerli, 2013: 122), “Seçilmiş Eserler”de şu şekilde verilir:

*“Laçın yatağıdır bizim mekânlar,
Yavaş yavaş gidin, sesiniz anlar,
Gorhuram dokuna öten zamanlar,*

³⁹ Danışsınız – konuşuyorsunuz.

⁴⁰ Veribsiniz – vermişsiniz.

⁴¹ “Allah’ınızı severseniz” anlamındadır.

⁴² Bağrı taşa dönüşmek – Bir deyimdir, susmak, içine atmak anlamında kullanılmaktadır.

⁴³ Goşa – çift.

⁴⁴ Gaggıldaşmak – “gak” diye ötmek, turnaların çıkardığı ses.

⁴⁵ Ala – ela.

Sürbeniz dağılıp şaşa, durnalar!" (Zakir, 1984: 160)

Feyzulla Gasımszade, Köçerli'nin yayımladığı (çalışmamızda temel olarak incelediğimiz ilk sürüm) ve bir sonraki versiyon üzerine konuşurken yukarıdaki kıta hakkında şöyle bir yorum yapar:

"O, Bakü'de sürgündeyken 'Turnalar' şiirini de ihtiyatlı bir usulle ve remzi⁴⁶ ifadelerle yazmıştır. 'Turnalar' koşmasında şair, sıraları dağıtılmasını diye turnalara 'laçın yatağı' olan bu yerlerden sessiz sedasız geçip geçmelerini tavsiye eder. Şair 'Laçın yatağıdır bizim mekânlar' derken, Çarizmin Azerbaycan'daki zulüm ve adaletsizliklerle dolu hükümlanlığını kastetmiştir" (Qasımszade, 1974: 224).

Gasımszade ile hemen hemen aynı görüşleri paylaşan, şairin önde gelen araştırmacılarından Kamran Memmedov'a göre de, Zâkir'in "Turnalar" koşması güçlü sosyal konuyla dikkat çeker. Şiirde şairin vatana bağlılığını, aynı zamanda vatanının "laçın yatağı" olduğu için "diyar-i gurbette" can çürüttüğünü görebiliriz (Məmmədov, K., 1985: 134).

Feridun Bey Köçerli'nin gün yüzüne çıkardığı ilk sürümde, örneklerini verdiğimiz *"Bu vilada her gün dökülür kanlar"* ve *"Men sevmişem yarın ala gözünü"* dizeleriyle başlayan kıtaların diğer sürümünde mısralar arasında bazı yer değişimleri de görülmektedir. Genel olarak bakıldığında ise Feridun Bey Köçerli'nin takdim ettiği ilk sürümde şairin kendi durumu ve dönemin tarihî, sosyal, siyasi manzarası daha gerçekçi ve düzenli, daha etkili şekilde ifade edilmektedir.

Sonuç

Gariplik konusu hem sözlü hem de yazılı edebiyatta vatandan uzak kalma ve vatana kavuşma hasretinin ideolojik ve sanatsal ifadesi şeklinde ortaya çıkar. Gurbet konulu eserlerde kuşların, özellikle turna motifinin ön planda olduğu görülmektedir. Molla Veli Vidâdi, Molla Penah Vâgîf ve Kasım Bey Zâkir'in beş dörtlükten oluşan *Turnalar* başlıklı şiirleri Azerbaycan edebiyatında turna motifli eserlerin başında gelir.

Vâgîf ile Zâkir'in şiirleri, Vidâdi'nin "Turnalar"ına yazılmış nazirelerdir. Her üç şiirde turna motifi, gurbet duygularının ifade edilmesi için kullanılmıştır. Edebî faaliyetlerini aynı dönemde ve aynı bölgede sürdürmelerine rağmen Vidâdi ile Vâgîf'in aynı konudaki şiirlerinde farklı ruh hâlinin sergilendiği görülmektedir. Vâgîf'in şiire getirmiş olduğu realist unsurları bir adım ileriye taşıyan Zâkir'in *Turnalar* eserinde, Vidâdi'den çok Vâgîf'den etkilendiği görülmektedir. Daha ileri bir tarihte yazılan Zâkir şiiri, aktardığı duygu bakımından Vidâdi ile Vâgîf'in "Turnalar"ından daha farklıdır. Vidâdi'nin şiirindeki yoğun gam ve keder hisleri, şairin kendi hüznü iç dünyasını yansıtmaktadır. Şairin şiirdeki "hasta" profili, Azerbaycan romantiklerinin eserlerinde sembolik anlam taşıyan "âşık",

⁴⁶ Remzi – rumuzlu, sembolik, simgesel.

“kul”, “miskin”, “divane”, “sefil”, “yetim-öksüz”, “garip” karakterleri gibi felsefi yönüyle diqqat çeker. Vâgîf ile Zâkir’in “Turnalar”ında ise Vidâdi’nin şiirindeki hüznün ve romantizmdən çox “Mahallî Klasisizm” və realist unsurlar görülməkdədir. Vidâdi şiirlərindəki ağırbaşlılıq və hüznün, Vâgîf şiirlərindəki neşə və hayıflanma, Zâkir şiirlərindəki telaş və realist unsurlar, *Turnalar* şiirlərində de kendini belli etməkdədir. Dolayısıyla, yaşam tarzları və eserlərinin karakteristik özellikləri hər üç şairin *Turnalar* adlı şiirlerine yansımış durumdadır.

KAYNAKÇA

- Axundzadə, M. F. (2005). *Əsərləri*. 3 cildə. Tərtib edən və izahların müəllifi: Həmid Məmmədzadə. II cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- Araslı, H. (2004). Şerimizin fəxri. *Molla Pənah Vəqif. Əsərləri*. Bakı: Şərq-Qərb, 4-12.
- Aytaş, G. (2003). Türkülerde turna. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 28, 13-33.
- Azərbaycan Ədəbiyyatı Tarixi (2011), 6 cildə, IV cild. Bakı: Elm.
- Boratav, P. N. (1984). *Köroğlu*. İstanbul: Adam.
- Cabbarlı, C. (2005). *Əsərləri*. Dörd cildə. Tərtib edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi: Asif Rüstəmli, I cild. Bakı: Şərq-Qərb.
- Çetin, N. (2004). *Şiir çözümleme yöntemi*. Ankara: Öncü.
- Dünyamaliyeva, T. (1987). *Molla Vəli Vədi*. Bakı: Yazıçı.
- Elçin, Ş. (2003). Türk halk edebiyatında turna motifi. *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 28, 43-56.
- Erol, A. (2011). Modern Azərbaycan edebiyatının kuruluş yıllarında Türkçe mes’esi. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, terature and History of Turkish or Turkic*, Volume 6/1, Winter, 1071-1086.
- Gulusoy, İ. (2019). XIX. yy. Azərbaycan şairi Kasımbey Zakir’in “Vilayetin Mağşuşluğu Hakkında” adlı satiresi üzerine. *Filoloji Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler*, (Ed.: Dursun Köse), 5-19, Ankara: Gece Akademi.
- Hacılı, A. (2002). Mifopoetik təfəkkür fəlsəfəsi. Bakı: Mütərcim.
- Xəlilov, B. (2018). *Molla Pənah Vəqif: özü və tarixin sözü*. Bakı: Adiloğlu.
- İsmayıl, M. (2003). Söz başı. *Yaralı Turna. Molla Pənah Vəqif*, VII-XVI, Ankara: Millî Eğitim Bakanlığı.
- Köçərli, F. B. (1963). *Seçilmiş Əsərləri*. 2 cildə, I cild. Bakı: Az.SSR Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı.
- Köçərli, F. B. (2013). *Əsərləri*. Bakı: Elm və Təhsil.
- Məmmədov, A. (1990). El dərdinin tərcümanı. *Ədəbiyyat və İncəsənət*, 2 Mart.
- Məmmədov, K. (1985). *Qasım Bəy Zakir*. Bakı: Gənçlik.
- Mirzaoğlu, F. G. (2019). Anadolu kültüründe ve halk türkülerinde turnalar. *Anadolu Turnaları. Biyoloji, Kültür, Koruma*, 211-230, Ankara: Ürün.
- Qasımzadə, F. (1974). *XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi*. Bakı: Maarif.
- Resulzadə, M. A. (1934). Azərî Türklerinin hayat ve edebiyatında neşə-II. *Azərbaycan Yurt Bilgisi*, Yıl: 3, Sayı: 26, 61-66.
- Səfərli, Ə. - Yusifli, X. (2008). *Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Qədim və orta əsrlər)*. Bakı: Ozan.

- Vaqif, M. P. (2004). *Əsərləri*. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Həmid Araslı. Bakı: Şərq-Qərb.
- Vidadi, M. V. (2004). *Əsərləri*. (Tərtib edəni: Həmid Araslı), Ön sözün müəllifi və redaktoru: Əlyar Səfərli. Bakı: Öndər Nəşriyyat.
- Zakir, Q. B. (1984). *Seçilmiş əsərləri*. Tərtib edəni və ön sözün müəllifi: Kamran Məmmədov. Bakı: Yazıçı.
- Zariç, M. (2011). Turna'dan leylegə halk şiirində göçmen kuşlar. *Hece Gezi Özel Sayısı*, S. 22, 102-117.